

РОЗДІЛ 1

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТАТЕВО-ВІКОВОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. ДЕМОГРАФІЧНЕ СТАРІННЯ Й ПРОБЛЕМИ ДЕПОПУЛЯЦІЇ

За даними Державної служби статистики на початок 2020 р. чисельність наявного населення України становила 41,9 млн осіб, чисельність постійних жителів – понад 41,7 млн осіб. Майже 70 % населення країни наразі є містянами. Жінок у складі жителів України більше (53,6 %), ніж чоловіків (46,4 %). Загальне скорочення чисельності наявного населення країни за період з 1991 р. (коли вона дорівнювала 51,9 млн осіб) становило 10 млн осіб, з них 2,3 млн осіб країна втратила у 2014 р. унаслідок анексії Криму.

Чисельність населення України протягом періоду її незалежності скорочувалась рекордно високими темпами. Провідним фактором втрат чисельності населення виступала депопуляція. Масштаби депопуляції протягом першого десятиріччя незалежності країни невпинно зростали, на початку нового сторіччя стабілізувалися, а у 2005–2012 рр. депопуляційний розрив навіть скорочувався завдяки як підвищенню народжуваності, так і зниженню смертності. Однак надалі тенденція поглиблення депопуляції в Україні відновилася і триває дотепер. Протягом останніх семи років коефіцієнт природного убутку населення виявляв тенденцію до збільшення переважно під впливом зниження рівня народжуваності, а за двох останніх років – також і деякого підвищення рівня смертності в Україні (рис. 1.1).

У 2019 р. за рахунок природного скорочення населення України зменшилося на 272,3 тис. осіб. Тож обсяг річних депопуляційних втрат

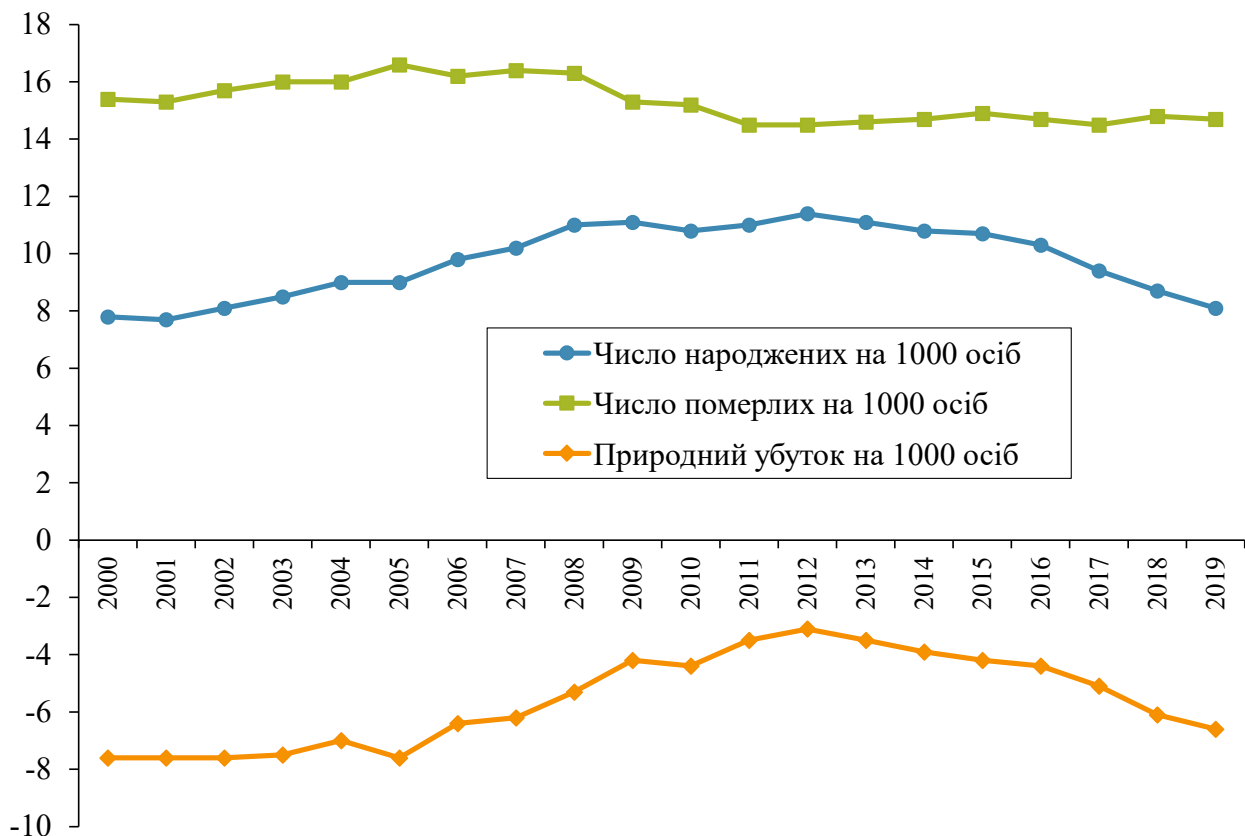

Рис. 1.1. Народжуваність, смертність і природний приріст (убуток) населення, Україна, 2000–2019 рр.¹

Джерело: дані Державної служби статистики України.

нині співставний з чисельністю мешканців такого обласного центра як м. Хмельницький та у 1,9 раза перевищує величину природного убутку населення країни ще в 2012 р. Наразі (як це було і на межі 1990-х та 2000-х рр.) Україна має найнижчий в Європі рівень народжуваності² та, що ще більш показово, критично відстає від розвинутих європейських країн за тривалістю життя: українські жінки живуть у середньому на 6 років, а чоловіки – на 11 років менше, ніж мешканці ЄС. Головним чинником таких відмінностей є висока передчасна смертність: в Україні її

¹ Тут і далі відносні показники за 2014 р. наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та зони проведення антитерористичної операції. Показники за 2015–2018 рр. наведені без урахування даних по Автономній Республіці Крим і м. Севастополь, а також Донецькій та Луганській областях у зв'язку з відсутністю інформації по тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

² Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні – 1,2 дитини; в середньому у країнах ЄС – 1,56 дитини.

рівень, приміром, більш ніж втричі перевищує такий у Швеції.

Скорочення чисельності населення внаслідок перевищення чисельності померлих над числом народжених та супутнє прискорення демографічного старіння наразі стає однією з найбільш актуальних та гострих демографічних проблем не лише в Україні, а й у багатьох європейських країнах. Явище депопуляції на європейських теренах вже перестало бути екстраординарним: більше третини європейських держав на сьогодні фіксують природний убуток населення. Поява й наростання депопуляційних тенденцій та незворотних змін у віковому складі населення «на користь» частки осіб похилого віку відбувалось пліч-о-пліч з доволі швидким зниженням народжуваності на континенті. Загалом прискорене скорочення чисельності народжених у порівнянні з кількістю смертей в усіх європейських країнах розпочалося ще в 1970-х роках, тоді ж істотно знизився і коефіцієнт природного приросту.

Наразі значна частка європейських країн з найбільш відчутним природним убутком населення представлена саме державами Східної й Центральної Європи та деякими іншими європейськими країнами з пострадянського простору (Латвія, Литва), де загальна соціально-демографічна ситуація в цілому є несприятливою. Україна, поряд Болгарією, Сербією, Хорватією та вищезгаданими країнами Балтії, належить до держав з найвищою інтенсивністю природного убутку населення. Проте частина більш розвинутих європейських держав, в яких нині має місце депопуляція (Австрія, Італія, Німеччина, Португалія та ін.), відзначаються як низькою народжуваністю, так і низькою передчасною смертністю та високим рівнем постаріння населення (в Італії частка осіб, старших 65 років, становить понад 22 %, в Німеччині – понад 21 %, в Португалії – близько 21 %).

Процес старіння є домінантою демографічної динаміки й в Україні наразі та на осяжну перспективу. Цей процес як об'єктивний і закономірний результат еволюції демографічних процесів, неодмінний

атрибут і супутник соціально-економічного прогресу являє собою найістотнішу рису довготривалих змін у віковому складі населення повсюдно в розвинутому світі. Однак при цьому найбільш гострі проблеми депопуляція зумовлює саме в країнах з високим рівнем демографічного старіння. Україна ж належить до тридцятки країн світу з найстарішим населенням (рис. 1.2), що зумовлює як невідворотність масштабної депопуляції в країні, так і гостроту соціально-економічних викликів прогресуючого старіння населення.

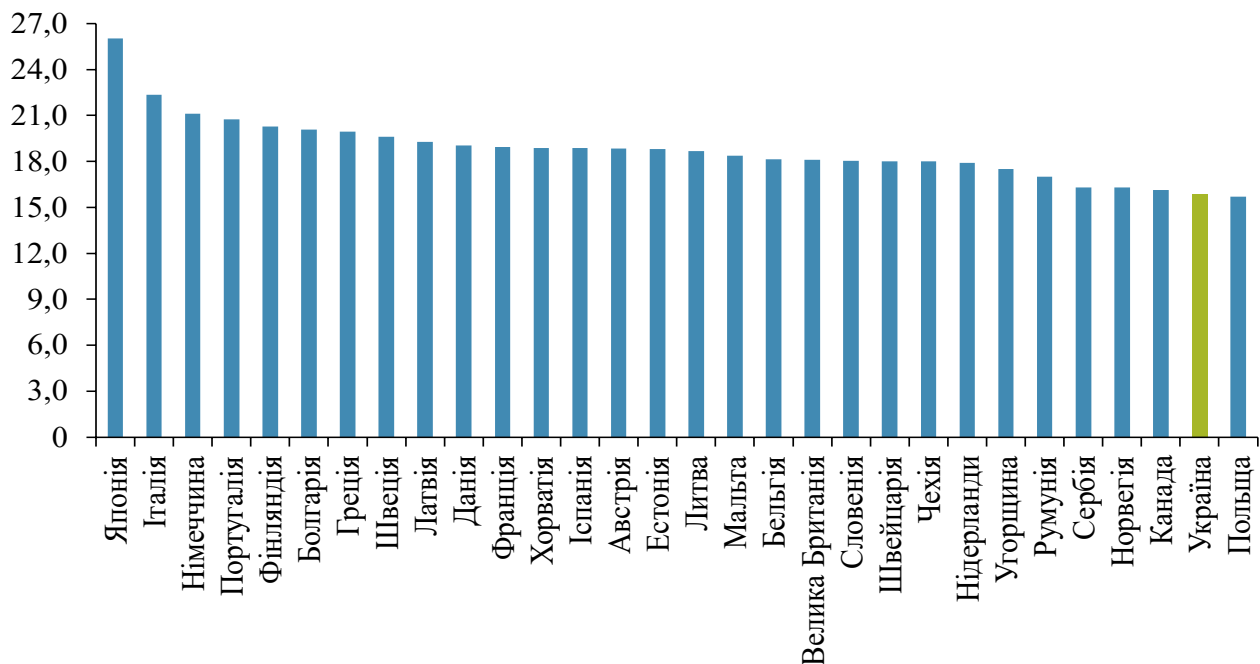

Рис 1.2. Частка населення віком 65 років і старше у країнах світу із найстарішим населенням, %

Джерело: World Population Prospect, 2018.

Станом на початок 2020 р. частка осіб віком 65 років і старше становить в Україні 17,1 % з істотною статевою диференціацією рівня постаріння: якщо серед жінок частка осіб, які перетнули вищезазначений віковий поріг, сягнула 21,2 %, то серед чоловіків – знаходиться на рівні 12,4 %.

Більш високий рівень постаріння населення і нижча частка працездатного контингенту в його складі в Україні традиційно спостері-

гається в сільській місцевості. Це обумовлює тут і вищу інтенсивність депопуляції, ніж у міських поселеннях (–8,7 ‰ проти – 5,5 ‰ у 2019 р.). Затяжна депопуляція в селах України поєднується з довготривалим міграційним відтоком сільського населення в міста.

Неухильний у цілому процес старіння населення в Україні в період незалежності мав свої особливості. Деякі з них зумовлені впливом «демографічних хвиль», тобто перепадів у чисельності окремих поколінь населення, що виникли внаслідок соціальних катаклізмів, на які була багата наша демографічна історія. Так, наприкінці ХХ – у перше десятиліття ХХІ сторіччя суттєвого збільшення чисельності та частки літніх в Україні не спостерігалось, оскільки в цей період лави літніх та старих осіб поповнювали менш чисельні покоління народжених у роки голодоморів, війни, повоєнної розрухи, які зазнали помітних демографічних втрат ще у молодому віці, і при цьому в працездатний вік у цей час вступали порівняно численні контингенти осіб, народжених на початку – у середині 1980-х. Чисельність (і відповідно – питома вага) дітей та молоді віком до 20 років в Україні в роки незалежності неухильно і доволі відчутно зменшувалась.

Наразі ж період, сприятливий щодо демографічних умов формування чисельності працездатного населення, в нашій країні вже завершився, адже у працездатний вік вступають нечисленні покоління народжених у 1990-і роки, а межу працездатного віку перетинають численні покоління народжених наприкінці 1950 – початку 1960-х.

Загальне уявлення про чисельність різних статеві-вікових контингентів міського та сільського населення України дає рис. 1.3.

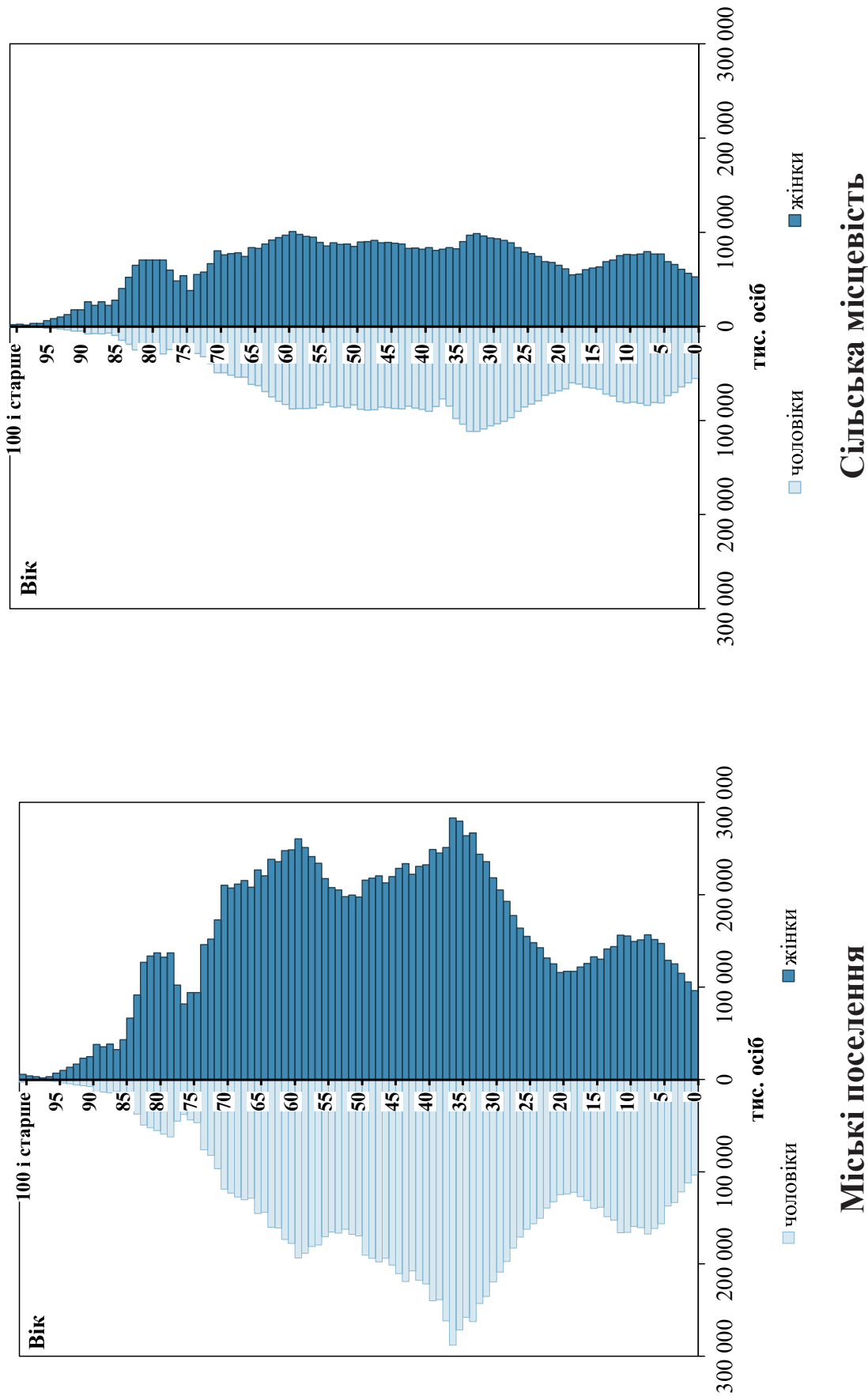

Рис. 1.3. Статеві-вікові піраміди населення України за типом поселення, на початок 2020 року, тисяч осіб

Джерело: побудовано автором за даними Державної служби статистики України.

Останніми роками в Україні збільшується демографічне навантаження на працездатний за віком контингент (16–59 років) (рис. 1.4), воно продовжуватиме зростати у майбутньому. Переважну частину загального демографічного навантаження на працездатних осіб формують саме контингенти осіб старше працездатного віку.

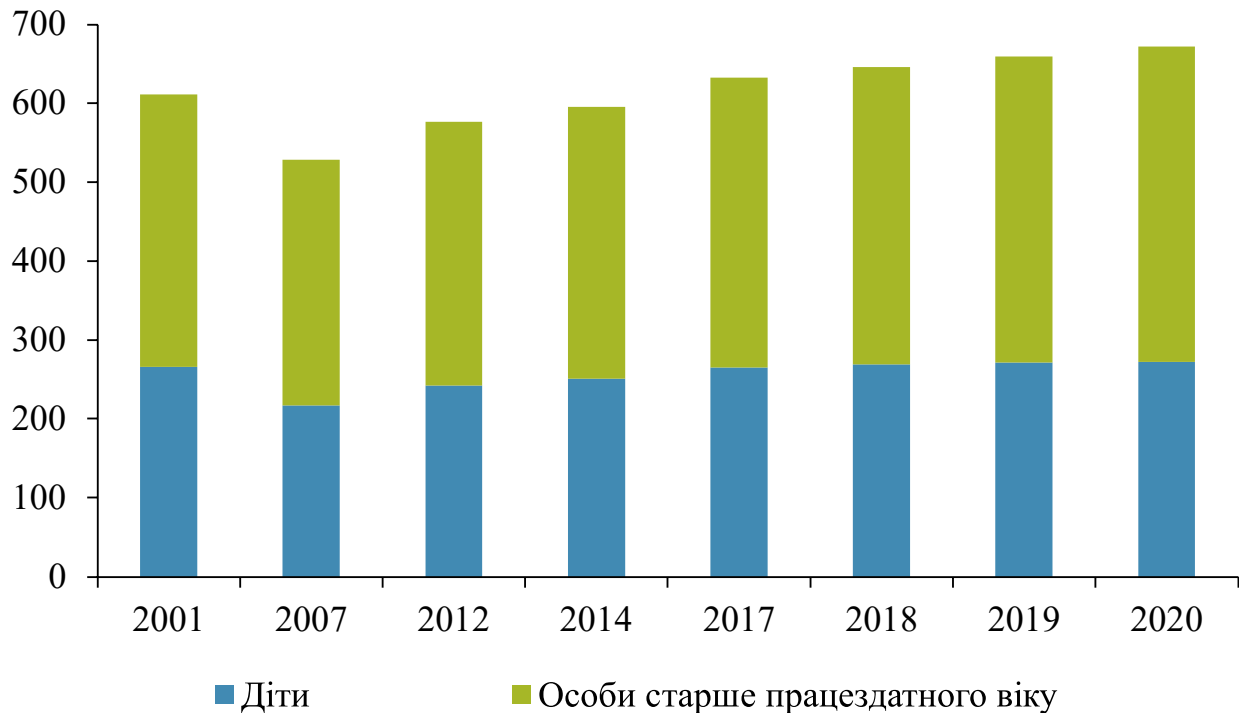

Рис. 1.4. Демографічне навантаження на населення працездатного віку (16–59 років), Україна, 2001, 2007, 2012, 2014, 2017–2020 рр.

Примітка. 2001 р. – за даними перепису населення; 2001, 2007, 2012, 2014 та 2017–2020 рр. – на початок року.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Варто зазначити також, що величина навантаження працездатного контингенту непрацездатними в сільській місцевості країни нині істотно перевищує відповідний показник у містах, що є важливим демографічним чинником, який впливає на формування рівня життя населення в містах і селах, а отже – і на інтенсивність демографічних процесів і формування людського потенціалу.

З точки зору соціально-демографічних можливостей та перспектив неабияке значення має також збалансованість складу населення за

статтю, особливо в межах репродуктивного віку. Сучасні статеві співвідношення у складі міського та сільського населення за віковими групами відображає рис. 1.5.

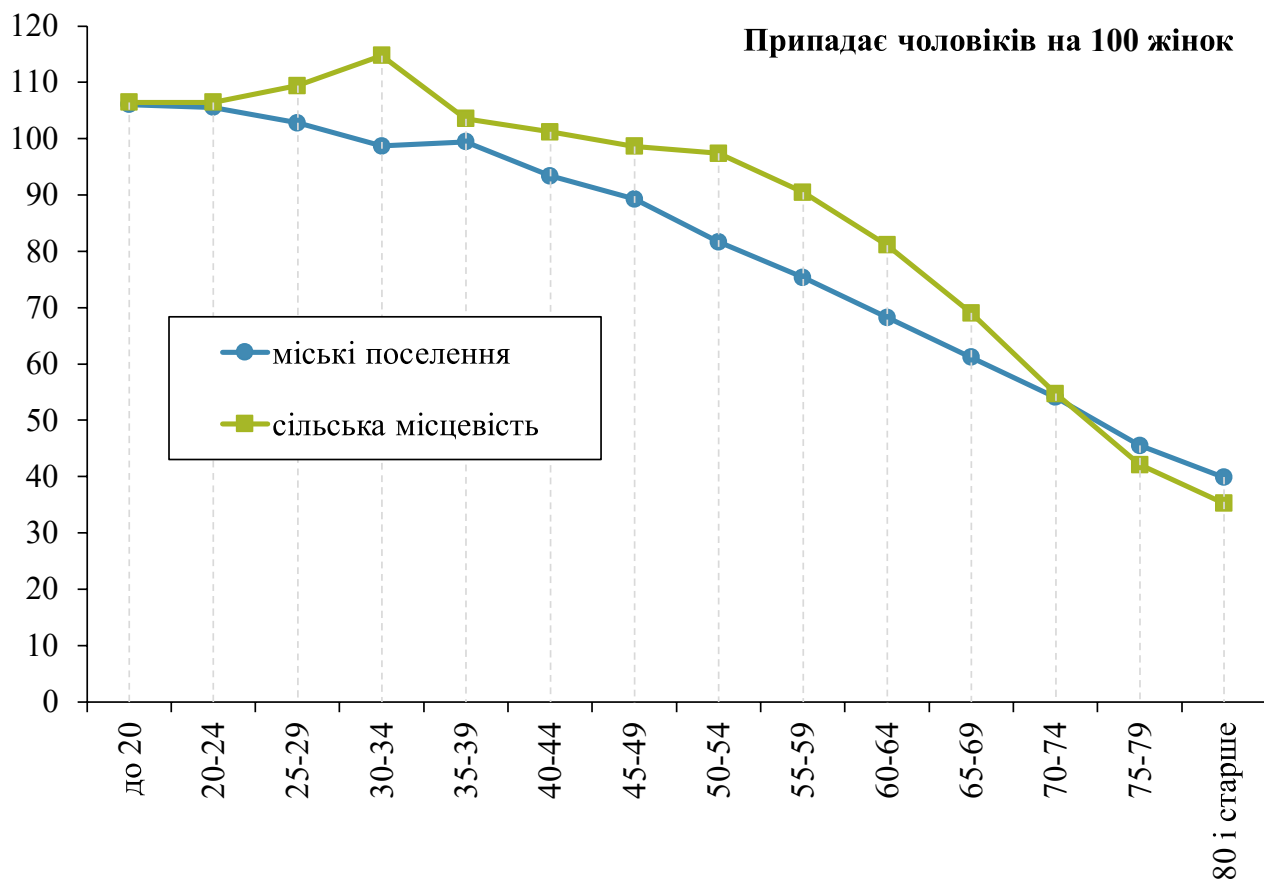

Рис. 1.5. Співвідношення чисельності чоловіків та жінок України за п'ятирічними віковими групами та типом поселення, 2019 р., осіб

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Певна чисельна перевага жінок у міському населенні формується, починаючи з віку 35–40 років, і надалі трансформується у вельми значний «дефіцит» чоловіків у старших і найстарших вікових групах (в тому числі й особливо – на селі, де в найбільш активному репродуктивному віці чоловіків навіть «з надлишком», однак із віком він швидко сходить нанівець).